

Розділ V. ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ

1. Працевлаштування

В умовах воєнного комунізму проголошена більшовиками вільна праця трансформувалася у "палочну" дисципліну. Право на працю було замінено обов'язком. Згідно із гаслом більшовиків "хто не працює, той не їсть", було введено принцип примусу як головний, а по суті і єдиний у залученні найманих працівників до праці. Причому на відміну від радянської історіографії, котра робила акцент виключно на обумовленості примусу війною, більшовицьке керівництво підкреслювало його співзвучність "соціалістичному будівництву". "Суботники, трудові армії, трудова повинність — ось практичне здійснення в різних формах соціалістичної і комуністичної праці", — зазначав В. Ленін¹. Примусова праця застосовувалася у вигляді трудових мобілізацій робітників та технічних фахівців. Наступною його формою за ступенем концентрації примусу стала мілітаризація різних галузей народного господарства, за котрою робітники примусово закріплювалися за підприємствами і переводилися на становище військово-мобілізованих.

Де б не працювали мобілізовані, всюди їх переслідували труднощі з житлом, продовольством, одягом. У більшості випадків бажала кращого також організація праці. Через неможливість одягнути та розмістити демобілізованих уряд УСРР у 1920 р. відмовився від масового проведення трудової мобілізації тих, хто народився в 1886–1888 рр. Не дотримувалися й вимоги щодо оплати праці за трудовою повинністю².

Більшість населення різко негативно ставилася до примусової праці й старалася ухилитися від різних повинностей. За повідомленнями з місць, найбільш очевидним проявом такої позиції стало трудове дезертирство. Досить показові дані з цього приводу навів у виступі на Харківському губернському з'їзді комітетів праці один з делегатів. Він повідомив, що з декількох десятків мобілізованих і відправлених до Харкова теслярів через два тижні всі опинилися вдома. Великий вплив відбувався і при медичному огляді: цифра визнаних непридатними до роботи перевищувала 50–60% осіб. Поряд з формами прихованого опору незадоволення трудовими повинностями виявлялося й під час страйків та демонстрацій із приводу запровадження підневільної праці³.

Щоб примусити робітників до праці, уряд встановив кримінальну відповідальність. Згідно з постановою РНК УСРР від 31 січня 1921 р. "Про трудове дезертирство і організацію боротьби з ним", особи, що

ухилялися від трудового обліку чи реєстрації, або приховували спеціальність та не з'являлися на роботу, вважалися трудовими дезертирами. Залежно від форми прояву дезертирства вони підлягали арешту строком до 2-х тижнів або примусовій праці в штрафних трудових частинах на термін до півроку. "Злісні дезертири", котрі неодноразово ігнорували виконання трудової повинності, підлягали суду революційних трибуналів⁴.

Для виявлення "трудоових дезертирів" залучалися самі робітники. Згідно з постановою РНК УСРР від 12 червня 1920 р. на виробництві засновувалися "товариські дисциплінарні суди", які мали стежити за дотриманням трудової дисципліни. Їм надавалося право знижувати заробітну плату порушникам останньої, залучати їх до надурочних або переводити на тяжкі примусові роботи, а у виключних випадках передавати їхні справи на розгляд революційних трибуналів, що могли застосовувати до них вищу міру покарання⁵. Не покладаючись на свідомих громадян, державні комітети праці, очолювані військовими комісарами, організовували масові облави на "нероб" і "ледарів".

У 1921 р. було зроблено перші кроки на шляху поновлення ринку праці. Згідно з постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. про новий, полегшений порядок переходу з одного підприємства до іншого робітники отримали таку можливість, "коли це викликано серйозними побутовими, сімейними та виробничими проблемами, але без збитку для нормального ходу виробництва"⁶. Постанова РНК РСФРР від 22 листопада 1921 р. замінила трудову повинність трудовим податком. Згідно з постановою ВУЦВК від 30 серпня 1922 р. "Про порядок відбування трудового і гужового податку і заміну його іншими видами обкладання", населенню міст і селищ, прилеглих до міст, ці податки дозволялося замінювати грошовою компенсацією⁷. За Кодексом законів про працю кінця 1922 р. (КЗпП), що проголосив вільне наймання робочої сили, стягання трудового податку зберігалось у виключних випадках — лише для ліквідації стихійних лих, пожеж тощо.

Іншим пережитком воєнно-комуністичної політики, що порушував право робітників на вільну працю, були трудові мобілізації, проведення яких допускалося на випадок "здійснення робіт, які мали загальнодержавне значення". Причому відмова від них у перший раз каралася адміністративним стягненням, а в другий — позбавленням волі або конфіскацією майна. Як підмітили російські історики В. Паншин і С. Богданов, завдяки цьому держава отримала можливість приборкувати страйки, що мали загальнодержавне значення, хоча формально кримінальна відповідальність за них трудовим законодавством не передбачалася⁸.

Неп повернув до життя систему працевлаштування через державні заклади трудового посередництва — біржі праці, ліквідовані у період воєнного комунізму. Однак заборонив здійснення угод найму поза державним контролем, безпосередньо з наймачами робочої сили та робітниками. Державне посередництво стало обов'язковою умовою працевлаштування. Кожний, хто шукав роботу, мав зареєструватися на біржі, отримати там посвідчення безробітного, а потім періодично відмічатися час від часу, доки останньому не підшукували роботу, котра йому підходила.

Під час реєстрації безробітному потрібно було надати купу документів із місця колишньої роботи, засвідчених при звільненні. В них мали фіксувати час і причини його звільнення, посаду й розряд робітника до звільнення, а також його трудовий стаж. Однак не всі робітники, що його мали, могли це підтвердити. Наприклад, не мали довідок із колишнього місця роботи домашні служниці — переважно біженки від голоду та колишні селянки. Обурені бюрократичною процедурою реєстрації, вони вимагали її спрощення⁹.

Траплялися випадки, коли на біржах не могли зареєструватися навіть безробітні з кадрових робітників, оскільки фабрично-заводська адміністрація позбавляла їх розрахункових книжок при звільненні, тоді як вони, згідно з постановою РНК УСРР від 5 грудня 1922 р., мали перебувати на руках у тих, котрих розраховували, і вимагалися при реєстрації¹⁰. Конфіскація розрахункових книжок застосовувалася щодо робітників, які брали участь у страйках. Не в кращому становищі опинялися й робітники, котрим робилися записи в книжках про звільнення з причини прогулів, до яких часто-густо прирівнювалася участь в страйках. Не випадково книжки з такими записами називалися робітниками "вовчими квитками". Вони активно використовувалися державою не тільки як засіб контролю за кадровим складом найманих працівників, а й для репресивного тиску на робітників¹¹.

Відповідно до постанови РНК УСРР від 3 березня 1929 р., на біржі праці покладалася обов'язок надавати при працевлаштуванні перевагу тим особам, котрі не були звільнені за грубе порушення трудової дисципліни. Березнева постанова надавала державним органам надійні важелі запобігання страйковим виступам робітників¹².

Згідно з Кодексом законів про працю 1922 р. першочергове право на працевлаштування надавалося членам професійних спілок, причому профорганам дозволялося контролювати діяльність бірж та порядок найму і звільнення робітників на промислових підприємствах. Безробітні не були зобов'язані приймати роботу, запропоновану біржею праці, але на наймачів покладалася відповідальність за необґрунтовану відмову в

прийомі направлених до них робітників. Фактично ж право останніх на вільну працю обмежувалося низкою умов. На випадок відмови від запропонованої праці без поважних причин безробітні спершу позбавлялися права на отримання допомоги по безробіттю на один місяць, зберігаючи за собою чергу на вакантне місце. Відмовляючись удруге, вони лишалися права на безтермінову допомогу та одночасно знімалися з черги на працевлаштування.

Встановлений порядок пропагувався більшовиками як гарантія захисту прав робітників від свавілля наймачів. Однак фактично він порушував права на вільний найм не тільки для останніх, а й для робітників, але надавав можливість застосування адміністративних методів регулювання ринку праці.

Оскільки для того, щоб стати "пролетарським елементом", вступити до професійної спілки та отримати право на першочергове працевлаштування на випадок безробіття, потрібно було пропрацювати за наймом лише один місяць (профспілкового членства позбавлялися лише особи, позбавлені політичних прав), серед безробітних до 1924 р. виявилось 42,1% членів профспілок, котрі потребували першочергової допомоги¹³.

Отримання статусу безробітного було досить привабливим тому, що надавало право на низку різних пільг. Ця обставина сприяла притоку на біржі праці значної кількості громадян, які не виявляли дійсного бажання отримати роботу. Адміністративні заходи — "чистки" списків безробітних, проведені в 1922–1923 рр., дозволили зняти з обліку бірж праці від 30 до 60% зареєстрованих осіб. Однак їх чисельність поповнювалася у лічені місяці.

Великі черги для реєстрації на біржах праці викликали невдоволення безробітних. Тільки для того, щоб зайняти чергу, потрібно було прийти туди заздалегідь, до сьомої години ранку, а то й ще раніше, хоча робота бірж розпочиналася о дев'ятій годині. До великого збору людей призводила не тільки погана організація роботи, а й нечисленність бірж, які звичайно влаштовувалися в адміністративних центрах, причому не більше, ніж по одному закладу. До того ж, через житлову кризу біржові заклади нерідко розміщувалися в одній кімнаті. Штовханина, сморід та шум у таких приміщеннях робили перебування в них нестерпним як для працівників, так і для безробітних¹⁴.

Крім того, робітникам, котрі намагалися знайти роботу, доводилося постійно стикатися з безладдям на біржах праці, відсутністю інформації, бюрократичним ставленням до безробітних. Обурені хамською поведінкою працівників бірж, вони надсилали з цього приводу листи протесту до газет, у яких вимагали наведення порядку в їх роботі й звільнення з роботи тих, котрі "зарвалися". Так, про факти неодноразового порушення

прав безробітних з боку адміністрації місцевої біржі праці повідомлялося в листах безробітних Катеринослава. Вони писали до губернської профспілкової газети "Звезда", що не розуміють, чому, "коли уповноважений безробітних, відряджений до біржі праці, підійшов до завідувача губернським статистичним бюро та чемно поросив у нього роз'яснень із приводу порушення порядку реєстрації людей, той у самій грубій формі відмовився відповісти йому, заявивши: "Геть звідси! Я не маю наміру з вами розмовляти!".

Справжня криміногенна ситуація існувала в юнсекціях (секціях для підлітків) бірж, де постійно відбувалися кулачні бійки між безробітними, причому ті з них, які не брали участі у сутичках, спостерігали за ними із зацікавленістю і схваленням. Оскільки в чергах панував "закон джунглів", за котрим перемагав сильніший, дівчата не відвідували юнсекції¹⁵.

З початку існування й до закриття бірж праці їх діяльності були властиві протекціонізм, кумівство і хабарництво. Шпальти тогочасних газет рясніли повідомленнями про факти, коли керівники бірж "працевлаштували не тільки найближчих родичів, а й навіть друзів, які не мали ніякого відношення ані до біржі, ані до профспілки"¹⁶.

Намагаючись покращити роботу бірж, держава організовувала численні кампанії по боротьбі з корупцією та бюрократизмом. Однак жодна з них не увінчалась успіхом. На місце працівників, що дискредитували себе, приходили не менш заповзяті, які намагалися використати службове становище в особистих цілях. Щоб нейтралізувати незадоволення безробітних неспроможністю влади розв'язати проблему працевлаштування, перевіряючі намагалися перевести недоліки у роботі бірж праці у політичну площину, списати все на "шкідницьку діяльність" так званих "колишніх людей".

Наведенню порядку на біржах праці мав сприяти новий порядок працевлаштування безробітних, введений у 1924 р. Їх реєстрація мала проводитися за ознакою стажу і кваліфікації, а працевлаштування здійснюватися за пільговою черговістю для кадрових робітників¹⁷. Крім того, було введено обмеження щодо граничного радіусу найму через біржу праці в 15 верст, а також триденного строку задоволення попиту підприємств на робочу силу¹⁸. Одночасно скасовувалися квитки для безробітних, котрі стояли на обліку бірж праці, за якими надавалися пільги.

Реєстрація на біржах праці зменшилася, а єдиним мотивом звернення до них стало отримання роботи. Одночасно було проведено нову чистку зареєстрованих безробітних. Внаслідок відрахування фіктивних із них чисельність зареєстрованих на біржах праці скоротилася на 40%. Якщо в 1923 р. біржам вдалося задовольнити попит промислових підприємств у робочій силі на 57%, то в 1924 р. — на 84%¹⁹.

Однак біржі праці не встигали перевіряти рівень кваліфікації зареєстрованих безробітних й надсилали на підприємства найманих працівників, котрі не відповідали вимогам господарників. Тим більше, що робітники, зважаючи на попит підприємств у робочій силі, нерідко надавали фіктивні дані про рівень набутої кваліфікації. В той же час наймачі, незадоволені якістю робочої сили, намагалися обходити закони про працю й самостійно набирати необхідних їм робітників на підпільному ринку праці, приховуючи від бірж інформацію про вакантні посади. Керівники деяких підприємств так умудрились обходити закони, що до кінця 1923 р. не надіслали жодного замовлення на робочу силу на біржі праці²⁰.

Траплялися випадки, коли вони повідомляли останнім неточні адреса розміщення своїх підприємств, і безробітні після безрезультатних пошуків були змушені знову повертатися на біржу. Крім того, керівники пропонували мізерну зарплату або такі умови праці, що навіть напівголодний безробітний не погоджувався стати на таку роботу²¹.

Роботодавці надсилали на біржі запити також переважно на тимчасову робочу силу, що не розв'язувало проблему безробіття. За висновками одного з перших дослідників проблеми працевлаштування робітників М. Буяновера, за перше півріччя 1925/26 р. на кожні 100 заявлених на біржі вакантних місць 80 припадало на тимчасову працю²².

Щоб захистити права безробітних, Наркомат праці встановив відповідальність наймачів за необґрунтовану відмову в прийомі робочої сили, надісланої біржами. Керівники підприємств, які допускали такі порушення, мали компенсувати безробітним, даремно прибулим на підприємства, вартість проїзних квитків, а також сплачувати їм командировочні та заробітну палату "згідно зі ставками, вказаними в заяві на попит за всі дні, котрі робітники загубили з провини наймача, з дня відмови включно"²³. Але постанова Наркомату праці не дотримувалася.

Безробітні не мали гарантій працевлаштування й тоді, коли біржа їх надсилала на те чи інше місце. Розлючені таким "працевлаштуванням" вони нерідко зверталися за захистом до газет. Так, один із робітників, який отримав відмову у зарахуванні на роботу чорноробом на металургійний завод, незважаючи на наявний 10-річний стаж роботи слюсарем, вимагав визнати незаконним це рішення. В замітці "Чи може бути слюсар чорноробом?" він писав, що його обурюють факти утиску наймачами прав робітників, налаштованих захищати свої права²⁴.

Нерідко кадрові робітники залишалися "за бортом" праці тому, що роботодавці всупереч виробничим інтересам наймали мешканців навколишніх із заводом сіл, котрі погоджувалися працювати за любую плату та не потребували житла. Намагаючись "встановити справед-

ливість", кваліфіковані робітники пропонували "зробити переміщення — замінити селян, які працювали на заводі, кадровими робітниками з безробітних"²⁵.

Не маючи можливості ефективно працювати, біржі праці йшли на численні поступки безробітним, надаючи їм по закінченню встановленого строку чекання, так званого біржового стажу, права на самостійне підшукування роботи. Знайти її було важко, оскільки попит на працю перевищував пропозицію.

Через порушення паритетних стосунків між найманими працівниками й роботодавцями на користь перших біржам не вдавалося узгоджувати попит і пропозицію на працю. Останні, що мали, згідно з класовим законодавством першочергово захищати інтереси членів професійних спілок, не могли забезпечувати промислові підприємства робочою силою за їх потребами. З органів регулювання ринку праці вони неминуче перетворювалися в органи соціальної допомоги.

В умовах політичних пріоритетів державна монополія на ринку праці виявилася неефективною. Біржі постійно отримували вказівки від Наркомату праці, кого приймати на роботу. Але вони нерідко суперечили потребам промисловості. До роботи бірж постійно втручалися й компартійні та комсомольські органи, котрі вимагали першочергового працевлаштування своїх членів²⁶.

У 1925 р. монополію державного трудового посередництва було скасовано. Підприємства отримали дозвіл набирати робочу силу самостійно, не зважаючи на профспілкове членство безробітних, а керуючись потребами в кваліфікованих кадрах. Щоправда, під час працевлаштування претендентів, які мали рівну кваліфікацію, перевага все ж таки надавалася членам спілок²⁷. Було скасовано й підзаконне розпорядження Наркомату праці УСРР, що суперечило чинному законодавству, про першочергове надання роботи безробітним комуністам.

Внаслідок неналагодженості економічного планування виявилася передчасною практика перекидання робочої сили в межах різних регіонів. На новому місці більшість новоприбулих, як правило, не знаходила роботу і зверталася за допомогою до профспілкових кас.

Не була розв'язана й проблема підготовки та перепідготовки робітничих кадрів як у кількісному, так і в якісному відношенні. Отримані теоретичні знання в закладах професійної освіти не означали надбання практичних навичок та вмінь за фахом. Не випадково молодь у другій половині 1920-х рр., як і раніше, являла одну із самих проблемних категорій із точки зору працевлаштування. Зберігався дефіцит висококваліфікованих робітничих кадрів²⁸.

До ускладнень із працевлаштуванням та значного дисбалансу на ринку праці призводила й незбалансованість економічного розвитку країни внаслідок згортання приватновласницького сектора економіки.

Оскільки біржі праці не справлялися зі своїм завданням, у 1925/26 р. 32% безробітних, які раніше працювали за наймом, перебували на їх обліку понад рік. Щоб скоріше отримати роботу, безробітні зверталися до підпільних приватних бірж, котрі надавали платні послуги. Звичайно їх організовували співробітники державних, які незаконно використовували посадове становище для отримання хабарів²⁹.

Проблема працевлаштування залишалася нерозв'язаною для багатьох робітників, котрі, загубивши надію отримати роботу, пристосовувалися до життя безробітних і переходили до становища жебраків. Як зазначає російський історик А. Морозов, складна ситуація, що склалася з працевлаштуванням наприкінці 1920-х рр., деморалізувала багатьох безробітних. Ілюзії, котрі вони мали на початку десятиріччя, зникли. Ані матеріальне, ані побутове, ані культурне становище їх не покращувалося, а навпаки погіршувалося³⁰.

Відомо, що головною причиною виникнення зайвої робочої сили було скасування трудової повинності. Однак зростання безробіття було зумовлено й низкою інших політичних й економічних факторів і, насамперед, — військовою демобілізацією та післявоєнною господарською розрухою, "пролетаризацією" міст у результаті здійснення класової політики та зубожінням населення внаслідок соціальних катаклізмів, що на початку 1920-х рр. переросли в голод на Півдні України, а також аграрним перенаселенням і спробами "нетрудових елементів" ухилитися від податків завдяки реєстрації на біржі праці як безробітних.

Поряд з масовою появою на ринку праці пропозицій від осіб, які раніше не працювали, відбувався процес декласування робітничого класу внаслідок економічної кризи, що спричинила скорочення виробництва. Вона була зумовлена не стільки післявоєнною руйнацією, як стверджували радянські історики, скільки браком обігового капіталу й джерел кредиту для розширеного виробництва та відновлення основного капіталу внаслідок згортання ринкових відносин у добу "воєнного комунізму" і припинення іноземних інвестицій в економіку.

За короткий проміжок часу колишній дефіцит робочої сили змінився її надлишком. Уже до серпня 1921 р. кількість вакантних місць вщерть наблизилася до числа тих, хто шукав роботу. До кінця осені 1921 р. й перших місяців зими 1922 р. почалося зниження потреб підприємств у додаткових кадрах, а влітку виник надлишок робочої сили. В липні 1922 р. було законсервовано виробництво на чотирьох великих металургійних підприємствах Донецької губернії — Таганрозькому, Макіївському, а

також "Дюмо" в Алчевську та "Сулін" у Шахтах і скорочено — на Маріупольських заводах³¹. У жовтні 1922 р. було проведено скорочення штатів на підприємствах Брянського об'єднання (Катеринославської губернії), котрі входили до складу єдиного металургійного тресту³². Процес концентрації промисловості на нечисленних рентабельних підприємствах тривав також надалі.

Внаслідок скорочення штатів та закриття підприємств, частка безробітних у першій половині 1920-х рр. постійно збільшувалася, причому найбільш інтенсивно по групі промислових робітників. Якщо загальна чисельність безробітних із 1 жовтня 1922 р. по 1 жовтня 1924 р. збільшилася на 229,5%, з 55,8 тис. до 167,1 тис. осіб, то промислових робітників — на 305,6%, з 16,7 тис. до 51,1 тис. осіб³³.

Намагаючись зберегти кваліфіковану робочу силу на виробництві, РНК УСРР у 1921 р. зобов'язав адміністрацію підприємств під час скорочення штатів дотримуватися такого порядку: в першу чергу звільняти малолітніх у віці до 14 років; у другу — підлітків до 16 років, що працювали на шкідливих виробництвах; у третю — підлітків, які виконували некваліфіковані роботи. Причому, в межах цих груп переважному скороченню підлягали ті підлітки, котрі мали родини на селі³⁴.

Завдяки відбудові промислових підприємств до жовтня 1927 р. було працевлаштовано декілька тисяч індустриальних робітників. У результаті кількість безробітних серед промислових професій скоротилася до 35,2 тис. осіб, а частка останніх в їх загальному складі, порівняно з жовтнем 1924 р., знизилася з 30,5% до 21%³⁵.

Головною причиною безробіття індустриальних робітників було скорочення штатів і закриття нерентабельних підприємств. Під скорочення частіше підпадали жінки, які мали нижчу, ніж чоловіки, кваліфікацію. Через закриття підприємств найбільше потерпали чоловіки, котрі становили більшість найманих працівників порівняно з жінками. Зокрема, за даними Південбюро ВЦРПС та Наркомату праці УСРР за 1927 р., які у радянській історіографії ніколи не аналізувалися, серед безробітних промислових робітників-чоловіків питома вага тих, що втратили роботу через скорочення штатів дорівнювалася 39%, а через закриття підприємств — 15,9%. Решта ж втратила її з інших причин: 16% — внаслідок закінчення сезону й строку найму, 2,1% — через тривалу хворобу, 12,9% — з нез'ясованих причин, а 13% звільнилися за власним бажанням.

Серед безробітних робітниць промислової праці частка тих, котрі стали безробітними через скорочення штатів, сягала 43,6%, внаслідок припинення виробництва — 13,5%, закінчення сезону і строку найму — 22,8%, тривалої хвороби — 3%, з нез'ясованих причин — 19,5%, а 10,5% звільнилися за власним бажанням.

В 1920-х рр. більшість безробітних, котрі зареєструвалися на біржах праці, становили городяни. Епіцентрами безробіття були великі міста — Харків, Одеса і Київ. У 1927 р. в крайових і окружних містах УСРР мешкали 58,6% безробітних чоловіків та 75,4% жінок. Причому частка міських, праця яких була пов'язана з промисловістю, не суттєво відрізнялася від питомої ваги мешканців по всіх групах безробітних (55% серед чоловіків та 57,1% серед жінок). Лише серед транспортників переважала частка сільських мешканців³⁶.

Залученню зайвої робочої сили з сіл, що перешкоджало працевлаштуванню міських безробітних, сприяло зростання заробітної плати у промисловості, що робило відповідну працю привабливою для селян. До групи сільських безробітних входили підлітки, котрі вперше пропонували свою працю в містах, дорослі відхідники, які щорічно працевлаштовувалися на тимчасові роботи, а також демобілізовані червоноармійці. За даними М. Буяновера, у 1926–1927 рр. третину працевлаштованих робітників і службовців становили вихідці із сільської місцевості, причому для промисловості ці показники були ще вищими³⁷.

За розрахунками І. Вейцблита, з 108 тис. селян відхідників, зареєстрованих профспілками в 1923–24 рр., лише 309 осіб мали професії фабрично-заводських робітників, 14,3% були малокваліфікованими гірниками, 33% — чорноробами, а решта наймалися на сільськогосподарські роботи, домашньою прислугою, займалися перевезеннями та іншими роботами³⁸.

Оскільки село було головним постачальником некваліфікованої робочої сили для гірничорудної промисловості Донецького басейну, набір останньої, проведений трестом "Донвугілля" у 1924/25 р., суттєво не вплинув на стан міського безробіття³⁹.

Працевлаштуванню місцевих безробітних серйозно заважали зайшли російські робітники, завербовані Наркоматом праці РСФРР для роботи в Україні без попереднього врахування попиту на робочу силу з боку республіканської промисловості. Недалекоглядна політика Наркомпраці Російської Федерації не тільки суперечила інтересам УСРР, позбавляючи українських безробітних можливості працевлаштуватися, а й мала негативні наслідки для робітників, завербованих у РСФРР.

Ігнорування попиту на робочу силу в Україні призводило до трагічних наслідків. Згадаємо хоча б 1922 р., коли, незважаючи на скорочення гірничодобувного і металургійного виробництва у Донбасі, з Російської Федерації в розпорядження Центрального правління кам'яновугільної промисловості та Південного металургійного тресту було надіслано тисячі нових робітників. Тим часом "Донвугілля" та "Південсталь" не мали коштів навіть для розрахунку зі звільненими робітниками, не кажучи про

набір нових. Через прорахунки Наркомату праці РСФРР у лютому 1922 р. в Донецькому регіоні зібралося 13,5 тис. безробітних, котрі не могли повернутися додому⁴⁰. Багато з них загинуло від голоду⁴¹.

Намагаючись врятувати безробітних, Українська економічна нарада 30 березня 1922 р. зобов'язала господарські органи винайти кошти для термінової відправки скорочених робітників додому й дозволила надалі звільняти тільки тих працюючих, котрі прибули на Донбас з врожайних губерній РСФРР і УСРР⁴². Через два тижні продовольство для постачання гірників басейну було винайдено, а скорочення штатів припинено⁴³.

Трагедія 1922 р. нічому не навчила союзні органи. Волонтаристська практика постачання робочої сили для Донбасу з Російської Федерації не припинялася. Восени 1925 р. Наркомат праці РСФРР надіслав 25 тис. гірників, більшість було набрано в Казанській губернії та Центрально-Чорноземному районі. Й це, незважаючи на те, що в травні 1925 р. колегія Наркомпраці УСРР повідомила союзний уряд про зростання безробіття у басейні й порушила перед ним клопотання про заборону відправлення до басейну й інших місцевостей УСРР (Києва, Одеси, Катеринослава) робітників із союзних республік. З боку українського наркомату також висувалася пропозиція припинити видачу проїзних документів для проїзду російських безробітних у вказані місцевості УСРР, а також про необхідність вивезення з Донбасу зайшлих з РСФРР робітників, встановивши для них пільговий тариф на проїзд та виокремивши грошову допомогу⁴⁴.

Українські економісти 1920-х рр. виправдовували дії російського уряду відсутністю на ринку праці УСРР кваліфікованих робітників⁴⁵. І насправді, в Україні відчувався постійний попит на них. Так, у 1925 р. біржі праці не могли задовольнити заявку металургійних та металобробних підприємств на 13–14 тис. кваліфікованих робітників-металістів, оскільки відповідна кількість місцевих безробітних металістів мала низьку кваліфікацію. Дефіцит кваліфікованої робочої сили існував і в поліграфічному виробництві, де 41,6% безробітних друкарів становили учні. Аналогічна ситуація склалася у деяких інших галузях промисловості. Потребувала кваліфікованих робітників також гірнича галузь, але, зважаючи на зміст раніше згадуваного листа Наркомату праці УСРР, можна зробити висновок, що кількість надісланих з РСФРР робітників перевищувала потреби української промисловості⁴⁶.

Спонукають до висновку про неефективне використання каліфікованої робочої сили в Україні й дані про високу питому вагу кадрових робітників серед безробітних індустріальних груп професій, що дорівнювала 47% їхнього складу⁴⁷.

Впродовж 1920-х рр. зростала інтенсивність безробіття серед некваліфікованих робітників, спричинена масовою появою на ринку праці великої кількості осіб, які раніше не працювали. За три роки — з 1922 р. по 1 жовтня 1925 р. — кількість непрацевлаштованих чорноробів збільшилася в 7 разів, у той же час як чисельність безробітних кваліфікованих робітників — лише в 3 рази. Частка чорноробів (робітників до четвертого розряду кваліфікації) серед непрацевлаштованих найманих працівників за відповідний період збільшилася з 10,7% до 36%⁴⁸.

Індустріалізація промисловості, започаткована у другій половині 1920-х рр., що актуалізувала попит на кваліфіковану робочу силу, не могла покращити ситуацію з працевлаштуванням чорноробів. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (липень-серпень 1927 р.) констатував значне безробіття серед некваліфікованих робітників і службовців⁴⁹.

Безробіття, викликане кризою ремісничого виробництва й непередбаченим розподілом малокваліфікованої робочої сили, у першу чергу вдарило по молоді. На підприємства приймалися в основному висококваліфіковані, досвідчені робітники. Молодь, як правило, не мала досвіду роботи.

Активний приток молоді й жінок у виробництво, що розпочався під час світової війни, коли більша частина чоловічого працездатного населення була мобілізована в діючу армію, зберігався і після припинення воєнних дій у 1920 р., що зумовлювалося погіршенням матеріального становища найманих працівників. Це засвідчує той факт, що половина жінок, котра пропонувала свою працю на біржах, не належала до категорій самотніх або годувальниць родин, а була "утриманками", яких забезпечували чоловіки.

Перехід до господарського розрахунку в промисловості викликав процес "виштовхування" з виробничих колективів жінок та молоді, котрі, як правило, не мали виробничого досвіду і професійної кваліфікації. Й хоча звільнених підлітків належало першочергово розміщувати у школах фабрично-заводського учнівства, а тих, що не потрапляли до закладів ФЗУ через відсутність місць, працевлаштовувати в інших містах, ці заходи не виконувалися⁵⁰. Через голод початку 1920-х рр. не вдалося реалізувати і плани щодо продовольчого постачання у Донбасі підлітків, звільнених з виробництва, на рівні заробітної плати, встановленої для малолітніх⁵¹.

В 1922 р. для захисту праці останніх було встановлено бронювання робітничих місць для підлітків у різних галузях виробництва в розмірі від 3 до 13%⁵², котре отримало назву "броні для підлітків". Однак через її недотримання молодь становила незначну частку працевлаштованих безробітних. Під час підбору робочої сили адміністрація підприємств нерідко надавала перевагу сільським робітникам, які були згодні на меншу зарплату та гірші умови праці.

В найгіршому стані опинилися молоді люди старші 18 років, котрих в 1923 р. було переведено зі складу юнсекцій до секції чорноробів у зв'язку зі встановленням вікових обмежень на право перебування в них. Переростки фактично позбулися не тільки права на працевлаштування, а й на професійне навчання. Один із безробітних, скаржився до газети "Звезда", що при виборі кандидатів на відрядження на роботу надавали перевагу тим, кому за 24, а на протести молоді відповідали: "З вами, молоддю, одна морока, і на військову службу скоро йти, й на всеобуч відпускати на годину раніше, і працюєте ви гірше". Переростки не могли не тільки працевлаштуватися, а й вступити в школи фабзавучу для набуття професійних навичок. В ФЗУ їм також відмовляли: "Запізнилися, пару рочків переросли". Тим паче не могли вони потрапити до робітфаків, де навчалися тільки кваліфіковані робітники з виробничим стажем. За свідченням очевидців, безробітна молодь, "загубивши надію отримати роботу, поповнювала ряди "папіросників" та рознощиків зельтерської води, якими кишіли вулиці, й під розтлінним впливом вулиці потрапляла до армії дрібних злодюжок і злочинців"⁵³.

XIII з'їзд РКП(б) (травень 1924 р.) вимушений був констатувати: "В містах разом з піднесенням промисловості розвивається безробіття, що особливо тяжко б'є по молоді"⁵⁴.

Зважаючи на відсутність в УСРР виробництв, котрі могли б "поглинути" жіночу працю, становище безробітних жінок було набагато складнішим, ніж у РСФРР, де розвивалася текстильна промисловість. В УСРР безробіття серед жінок набуло застійного характеру⁵⁵.

Оскільки питома вага жінок у складі резервної робочої сили майже в усіх виробничих групах перевищувала їх частку у складі працюючих, інтенсивність безробіття серед них була більшою, ніж серед робітників. Через низьку фахову підготовку жінкам було набагато важче знайти роботу, ніж чоловікам. Середній рівень трудової кваліфікації безробітних жінок по всіх профспілках був набагато нижчим, ніж у чоловіків. Більша частина (69–72%) їх — членів індустріальних профспілок — у віці від 18–29 років, не мала виробничого досвіду. В результаті затяжне безробіття, коли не працевлаштовувались впродовж року, охоплювало 41,6–50,2% безробітних жінок по різних професіях. Менше шансів на працевлаштування за фахом мали жінки, чия професійна підготовка була пов'язана з галузями виробництва, де переважала їх праця — швацькою, текстильною, харчовою, цукровою та друкарською промисловістю. Легше жінки працевлаштовувалися на підприємства, в котрих їх праця традиційно не застосовувалася, а саме — у важкій промисловості. Тим часом, чоловіки, які мали професії, пов'язані з індустріальним виробництвом, становили близько половини безробітних. Вони мали вищу кваліфікацію, ніж жінки. По групах професій,

котрі обслуговували промисловість, зв'язок і транспорт, частка некваліфікованих безробітних робітників не перевищувала 5,2–5,9%, у той час як питома вага кваліфікованих наближалася до 60%. Чоловіки швидше, ніж жінки, знаходили роботу й безробіття їх було менш тривалим. Частка безробітних чоловіків, котрі не могли знайти роботу більше року, становила 18,9%, в той час як жінок — 36,5%⁵⁶.

Розгортання індустріалізації надало можливість тисячам безробітних, професійно пов'язаних з важкою промисловістю, працевлаштуватися. У результаті безробіття серед цієї групи робітників стало меншим, ніж серед інших груп найманих працівників⁵⁷. За даними М. Буяновера, частка індустріальних робітників-безробітних до загальної кількості безробітних зменшилася з 1922 р. до 1927 р. з 30,3% до 25,9%⁵⁸.

Серед робітників індустріальної праці найскладніше було працевлаштуватися фахівцям харчової промисловості. В 1928 р. частка безробітних, робота котрих була пов'язана з цією галуззю індустрії, сягала 25,7%. Ще 32,5% безробітних промислової групи професій становили гірники та металісти. Однак, враховуючи, що питома вага робітників цих професій у складі працевлаштованих усіх професійних груп дорівнювала 50,5%, можна зробити висновок, що безробіття серед гірників і металістів не було інтенсивним⁵⁹.

Збереження значного дисбалансу на ринку праці засвідчувало незбалансованість економічного розвитку країни, кількісні й якісні хиби у підготовці фахівців в учбових закладах УСРР. Упродовж всього періоду існування непу спостерігалось випереджаюче зростання пропозиції робочої сили над можливістю радянської економіки зайняти її в різних секторах господарства.

У таких умовах мали значення громадські роботи з благоустрою міст, які почали організовуватися з ініціативи професійних спілок із 1922 р. Під час розрухи і голоду вони стали основним видом трудової допомоги безробітним, оскільки не потребували великих коштів на обладнання та матеріали й, крім того, поглинали надлишок некваліфікованої робочої сили — біженців від голоду. Громадські роботи в сільській місцевості, що з другої половини 1920-х рр. почали організовуватися у Російській Федерації, в Українській СРР не набули поширення. Тому частка безробітних, зайнятих на них в Україні 1926 р., була вдвічі меншою, ніж у цілому по СРСР, і становила 15%⁶⁰.

Умови оплати праці на громадських роботах теоретично були прийнятними. Оплату праці безробітних, залучених до їх виконання, належало проводити в розмірі, котрий у 2–2,5 рази перевищував суму страхової допомоги по безробіттю, й до того ж бути не меншим за середній розмір місцевої заробітної плати. Причому тих, хто записувався на громадські роботи, не

мали виключати з черги на отримання постійної роботи⁶¹. Однак реальна оплата праці на останніх не відповідала встановленій нормі: вона була набагато нижчою, навіть від розміру страхової допомоги по безробіттю⁶². Незважаючи на те, що оплата праці на громадських роботах поступово підвищувалася, зокрема за рік із 1923/24 по 1924/25 р. — у два рази (з 50-60 коп. до 1 руб. — 1 руб. 20 коп.)⁶³, в УРСР її розмір, порівняно з іншими республіками, залишався найнижчим. У Російській Федерації на середину 1920-х рр. він становив 2 руб. 10 коп., у Закавказькій — 1 руб. 42 коп., Білоруській СРР — 1 руб. 52 коп., Узбецькій — 1 руб. 82 коп., Туркменській — 1 руб. 51 коп.⁶⁴

Зіткнувшись з невідповідністю реальних умов праці на цих роботах із нормативними, безробітні ухилялися від участі в них. Щоб попередити "волинки", Наркомат праці карав тих із них, котрі відмовлялися брати участь у роботах без поважних причин (хвороби, віддаленість їх від місця проживання тощо). Міра покарання визначалася їх кваліфікацією. Кваліфіковані безробітні, котрі відмовлялися у перший раз, позбавлялися права на отримання страхової допомоги по безробіттю, а при повторній відмові — пересувалися в кінець черги на отримання постійної роботи. До саботажників з некваліфікованих робітників, навіть у перший раз відмови, застосовувалися обидва покарання. У другий раз — їх знімали з обліку біржі праці із заборотою нової реєстрації впродовж 3-х місяців⁶⁵. В березні 1927 р. внаслідок посилення адміністративних важелів управління економікою Наркомат праці скасував принцип добровільного залучення безробітних до громадських робіт⁶⁶.

Негативне ставлення безробітних до останніх пояснювалося й поганою організацією праці. За трудовим законодавством громадські роботи мали влаштовуватися неподалік від бірж, у заздалегідь визначених пунктах. Однак такі вимоги не дотримувалися. Безробітних нерідко, особливо в початковий період організації цих робіт, направляли у віддалені місцевості, де їх не очікували⁶⁷.

З 1923 р. основною формою тимчасової допомоги безробітним, але виключно членам професійних спілок, стали так звані трудові колективи, створювані з їх власної ініціативи на кошти спілок. Артіль безробітних, засновані у 1922 р. в Миколаєві за прикладом промислових, первісно обрали сферою діяльності послуги населенню. Але вже у наступному році вони поширили свою діяльність на сферу промислового виробництва, а з часом, залежно від професійного складу членів, — торгівлі. До кінця 1920-х рр. більшість колективів безробітних, що діяли в Україні — 63% — мали виробничий профіль діяльності.

У різних типах колективів працювало близько 35 тис. безробітних. Якщо в 1923 р. вони охоплювали 3% безробітних, то у 1927 р. — 18%. Більш висока оплата праці, ніж на громадських роботах, що сягала в 1925 р.

1,9 руб., а 1927 р. — 2 руб., та набагато легші умови праці, а, крім того, забезпеченість проживанням у гуртожитках та можливість професійного навчання й підвищення кваліфікації зацікавлювали безробітних до роботи в колективах, навіть, незважаючи на те, що у перші місяці вони діяли на принципах самоокупності, а заробітки їхніх членів не були гарантованими. З цих причин більше половини колективів безробітних (206 з 4000) було створено з ініціативи останніх при підтримці професійних спілок.

Оскільки, незважаючи на навчальну мету діяльності, склад колективів безробітних періодично не оновлювався, з часом їх було переведено на статус постійно діючих підприємств місцевої промисловості⁶⁸.

Організація тимчасової трудової допомоги безробітним зумовлювалася браком коштів на страхову допомогу робітникам від безробіття. Згідно зі ст. 185 Кодексу законів про працю 1922 р., матеріальна допомога по безробіттю надавалася за обов'язковою умовою профспілкового членства залежно від середньої заробітної плати в даній місцевості, а також враховуючи кваліфікацію і трудовий стаж⁶⁹, але незалежно від причини, з якої члени профспілок позбавилися роботи, навіть у разі звільнення за власним бажанням. Але для отримання роботи належало дотримуватися таких правил: по-перше, впродовж трьох місяців після звільнення зареєструватися на біржі праці, а за її відсутності — в профспілці; а, по-друге, не відмовлятися від участі у громадських роботах або трудових колективах, а також в обов'язковому порядку "приймати постійну роботу, що підходила їм за фахом". Крім того, безробітні мали надавати довідки про майновий стан. Допомоги позбавлялися особи, які мали додаткові джерела існування, зокрема, безробітні сільськогосподарські, сезонні й тимчасові робітники.

Розмір допомоги встановлювався залежно від кваліфікації найманих працівників: за вищою, першою категорією для кваліфікованих — в обсязі 30% середнього заробітку для даної місцевості, а для інших — у 2/3 від допомоги за останньою. До кваліфікованих робітників прирівнювалися демобілізовані червоноармійці. Допомога зберігалася на випадок хвороби, вагітності та пологів. Причому в останньому разі вона мала видаватися у розмірі допомоги за першою категорією⁷⁰.

Незважаючи на те, що зареєстровані на біржах безробітні мали право на страхову допомогу, це ніяким чином не гарантувало їм навіть прожиткового мінімуму через її низький рівень. Крім того, через брак коштів коло осіб, які отримували останню по безробіттю, було обмежено кваліфікованими працівниками й тими, котрі мали робочий або службовий стаж від 3 та вище років⁷¹.

Спочатку в умовах продовольчого дефіциту страхова допомога, за бажанням безробітних, видавалася у грошовій або змішаній грошово-натуральній формі. Оскільки в продовольчих пайках, що входили до

грошово-натуральної допомоги, хліб видавався по низьких цінах, робітники надавали перевагу отриманню такої допомоги. Однак іноді, всупереч їх розрахункам, отримання грошово-натуральної допомоги виявлялося не вигідним, оскільки при затримках виплат та неповній видачі допомоги урізалася або не видавалася саме хлібна пайка⁷².

Зважаючи на голод в степових губерніях, у промисловому районі півдня України сконцентрували безкоштовне громадське харчування безробітних. З осені 1922 р. до червня 1923 р. на кошти профспілок харчувалося від 6,2 до 6,5 тис. голодуючих, або 10,6% безробітних регіону⁷³. Норму калорійності обідів було встановлено в розмірі 1,5 тис. кілокалорій⁷⁴, однак фактично ця норма не дотримувалася. За повідомленням робкору катеринославської газети "Звезда", "дійсно нужденним часто не давали повної порції, оскільки багато хто брав обіди за знайомством"⁷⁵.

Держава намагалася надавати безробітним й інші види натуральної допомоги, зокрема забезпечити їх житлом і безкоштовним медичним обслуговуванням. Однак її можливості були мізерними, а умови проживання в будинках для безробітних — жахливими. За замітками робітничих кореспондентів, які відвідували будинки для безробітних, вони залишали у них гнітюче враження: "Неприкриті вікна, котрі зіяли проломами, брудні стіни двоповерхового будинку, біля якого пустир, що заріс бур'янами. Це — постійне місце ночівлі більше ніж двохсот осіб самого різного віку й професій, які перебувають тут із 8 години вечора до п'ятої тридцяти ранку. В приміщенні — три кімнати з нарами, окремо для жінок та підлітків, у кожній із кімнат може розміститися до 100 осіб"⁷⁶.

Влітку 1923 р. у зв'язку з непоганими перспективами на врожай коло безробітних, котрі отримували страхову допомогу, було розширено за рахунок пониження трудового стажу для представників фізичної праці до одного року і шляхом надання пільг іншим їх категоріям, аж до поширення на них усіх додаткових видів останньої. Допомога по безробіттю видавалася впродовж шести місяців, а в окремих випадках — дев'яти⁷⁷.

У червні 1927 р. було введено нові правила надання допомоги безробітним, згідно з якими посилилася диференціація її розмірів залежно від рівня професійної кваліфікації. Замість двох категорій безробітних встановлювалися три — кваліфіковані, напівкваліфіковані й малокваліфіковані. Також вводилися територіальні пояси, за котрими нараховувалася допомога. Залежно від категорії кваліфікації безробітного та територіального поясу розміри її призначалися в межах 6–26 руб. Крім того, для сімейних безробітних встановлювалася надбавка у розмірі 15% на одного члена родини, 25% — на двох та 35% — на трьох⁷⁸.

В 1927 р. регулярну грошову допомогу за рахунок страхової каси й профспілки отримувала вже майже чверть (36 тис. 265) безробітних

робітників та робітниць: 24,1% чоловіків та 24,8% жінок. Причому розмір допомоги для першої групи становив 13,56 руб., а для другої — 10,74 руб.⁷⁹ Однак це були виключно зареєстровані безробітні. Фактична ж частка тих, які користувалися страховою допомогою, була значно меншою. За розрахунками Б. Данського, вона не перевищувала 3%, причому порівняно з 1923 р. вона збільшилася лише на відсоток⁸⁰. І хоча ці дані торкалися СРСР у цілому, ситуація в Україні не суттєво різнилася.

Підсумовуючи статистичні дані по різних видах державної допомоги, слід зазначити, що кількість безробітних, котрі її отримували, невпинно збільшувалася. Якщо в 1923 р. чисельність таких щасливчиків становила 25,3 тис. осіб⁸¹, то за три роки вона зросла в 3,7 рази — до 92,3 тис. осіб⁸². Ці дані фіксують розміри державної допомоги тільки для тих безробітних, які мали право на державну реєстрацію. Фактична їх чисельність була в декілька разів більшою.

Незадоволення безробітних розмірами й якістю допомоги, що акумулювалося впродовж низки років, виплескувалося у протестні, а нерідко й кримінальні дії. Доведені до відчаю люди, які загубили надію на нормальне життя, уживали радикальних заходів.

Незадоволеність безробітних викликали порушення біржами праці права членів професійних спілок на першочергове працевлаштування, яке всупереч трудовому законодавству надавалося членам правлячої партії; протекціонізм та кумівство в роботі останніх; мізерна матеріальна допомога, котру вони нерідко отримували із затримками; погана організація трудової допомоги з боку профспілок.

У 1924 р. безробітні приєдналися до страйкового руху робітників. Масові опозиційні виступи їх розпочалися 14 травня в Одесі. Приводом стало самогубство одного з них, який, не маючи надії отримати роботу, кинувся з балкона біржі праці. Після цього інциденту натовп безробітних чисельністю майже у три тисячі чоловік намагався розправитися з працівниками біржі, а потім для висловлення претензій владі вирушив до губвиконкому. Під час зустрічі з його представниками й членами губернської ради профспілок безробітні висунули кілька вимог: по-перше, замінити ними на виробництві працюючих робітників; по-друге, посилити страхування, а також збільшити допомогу і пільги; по-третє, дотримуватися зобов'язання оплачувати їх працю на громадських роботах не нижче середньої зарплати. Зустріч із представниками влади закінчилася домовленістю про скликання наради делегатів безробітних по секціях профспілок при біржі праці із залученням спеціальної комісії місцевкомів для винайдення ефективних засобів боротьби з цим явищем⁸³.

На зборах безробітних по секціях біржі праці, що відбулися напередодні наради по деяких спілках (металістів, водників та робітників

місцевого транспорту), виявилися антибільшовицькі настрої, а також недовіра до профспілкових органів. Висувалися пропозиції щодо ліквідації пільг комуністів на працевлаштування й проведення чисток працівників підприємств від їх дружин. У зв'язку з цим пропонувалося зібрати підписи серед робітників на підтримку ліквідації відділу губкому КП(б)У, котрий займався працевлаштуванням комуністів поза чергою на біржі праці, а також розпустити останню. Замість неї пропонувалося організувати бюро працевлаштування, обране безробітними. Ці пропозиції належали, як правило, не членам спілок, а молодим безробітним або колишнім членам опозиційних партій, які були позбавлені профспілкового членства. Однак завдяки переважаючій більшості серед безробітних членів спілок, збори все ж в основному ухвалювали проект резолюції, запропонований профкерівництвом⁸⁴.

Щоправда, щоб послабити ворожість безробітних до комуністів, було задоволено їхню вимогу щодо впровадження загальної черговості під час працевлаштування незалежно від партійної приналежності. Однак такі вимоги, як встановлення контролю безробітних за діяльністю бірж праці, забезпечення їх участі у комісіях з "чистки" підприємств та заміна ними працюючих робітників безробітними, було відхилено⁸⁵.

Опозиційні настрої панували серед безробітних і в 1925 р. Незадоволення неспроможністю влади розв'язати проблему працевлаштування проявлялося навіть серед тих безробітних, котрі залучалися до громадських робіт або отримували грошову допомогу. Причинами цього були затримки у виплаті страховки по безробіттю, а також мізерна оплата праці на останніх тощо⁸⁶.

Як зазначалося у довідках ДПУ про політичне становище на місцях, "настрій безробітних був дуже напружений, особливо в великих містах — Києві та Одесі". Бурхливе незадоволення їх викликало повідомлення про грошову допомогу ВЦРПС китайським робітникам, надану у сумі 50 тис. руб. Не маючи можливості відкрито висловлювати обурення щодо здійснення акту інтернаціональної допомоги за рахунок їхнього добробуту, безробітні залишали анонімні написи антирадянської спрямованості на стінах бірж праці: "Краще жити з царем, ніж при радвладі!", "Не буде комуністів — не будуть безробітні голодувати!".

Спостерігалися сутички безробітних з адміністрацією бірж праці, під час яких вони в ультимативній формі вимагали працевлаштування й своєчасної видачі допомоги по безробіттю, котру вона затримувала. Іноді, як це було в Одесі, озлоблення переростало у кулачні розправи над адміністрацією.

Збільшення безробіття восени 1925 р. після демобілізації червоноармійців спричинило протестні дії цієї групи. Оскільки події розгорталися

напередодні Жовтневих свят, демобілізовані загрожували зірвати урочисті заходи вшанування річниці революції демонстраціями під антирадянськими гаслами.

Найбільшої гостроти опозиційні виступи набули в Одесі, де, за підписом місцевих безробітних із числа демобілізованих, було надіслано листа до місцевого виконкому, автори котрого загрожували представникам влади загальним повстанням і кривавою розправою. У цьому ж листі повідомлялося про існування підпільного повстанку в Одесі, що мав зв'язки з аналогічними комітетами в інших містах.

Починаючи з 1922 р., у довідках ДПУ про економічну та політичну ситуацію в УСРР містилися регулярні повідомлення про дію майже у всіх губерніях невеликих збройних загонів у кількості 10–20 осіб, котрі складалися з молодих незаможних селян і безробітних, у більшості демобілізованих червоноармійців⁸⁷. Надалі до них почали приєднуватися колишні члени КП(б)У й УКП, незгодні з непом. Зважаючи на соціальний склад цих загонів, в 1924 р. ЦК КП(б)У оголосив про виникнення "червоного бандитизму".

Найбільш поширеною формою прояву останнього, що розгортався під гаслом "Геть неп, прямо до соціалізму!", були в містах наскоки на поїзди, насамперед із комфортабельними вагонами, та на промислові підприємства, а у селах — конокрадство, пограбування виконкомів рад, цукрових заводів, а також господарств заможних селян, котрі супроводжувалися знищенням їхніх посівів⁸⁸.

Таким чином, на ринку праці у 1920-ті рр. оформилася тенденція до хронічного безробіття. З'явилася ціла категорія населення — "соціальних утриманців". Переважну часту безробітних стабільно становили малокваліфіковані робітники, насамперед — жінки і підлітки. Причому безробіття серед них безперервно прогресувало, в той час як серед кваліфікованих скорочувалося. Серед різних професійних груп найбільше потерпали від безробіття гірники, хіміки, а також швейники, харчовики та чинбарі. Воно серед останніх було спричинено закриттям багатьох підприємств кустарної промисловості.

Спроби регулювання ринку праці шляхом трудового посередництва бірж виявилися неефективними внаслідок втручання в їх діяльність профспілкових, партійних та комсомольських органів. Крім того, радянська система державного посередництва порушувала право найманих працівників на вільну працю. Через неналагодженість господарського планування мали негативні наслідки спроби адміністративного регулювання ринку праці на міжреспубліканському рівні шляхом так званих "організаційних наборів". У стадії становлення перебувала система підготовки та перепідготовки кадрів кваліфікованих робітників.

Основним видом допомоги безробітним було тимчасове працевлаштування на громадських роботах і в артілях останніх. Спочатку за ступенем їх охопленням більш масовою формою допомоги були громадські роботи, а з часом стали так звані трудові, а також виробничі та торговельні колективи безробітних, де умови праці були легшими, а оплата — вищою. Частка тих, котрі отримували грошову допомогу на випадок страхування від безробіття порівняно з тими, які користувалися трудовою, була значно меншою.

Незважаючи на поступове розширення державної допомоги безробітним у грошовій і натуральній формі, її розміри залишалися незначними. Своєчасному й повному отриманню останньої перешкоджали нескінченні фінансові труднощі і хронічний товарний дефіцит, а також бюрократизм, протекціонізм та хабарництво в роботі бірж праці. Повсякденне життя безробітних було постійною боротьбою за виживання.

Незадоволення їх неспроможністю радянської влади захистити право трудящих на працю й надати соціальну допомогу нужденним вилилося у 1924 р. в масові акції протесту. Конференції та комітети безробітних, організовані при біржах праці, вимагали встановлення їх контролю над діяльністю останніх і участі в скороченні штатів на промислових підприємствах, а також скасування пільг комуністів на першочергове працевлаштування.

Придушення владою мирних виступів безробітних посилювало їх антирадянські настрої та штовхало на шлях "політичного та кримінального бандитизму". Неспроможні на опір чи насильницькі дії, обирали життя жебраків. Наприкінці 1920-х рр. безробітні стали однією з найбільш "ображених" верств населення, незадоволених ані своїм соціальним, ані економічним статусом у суспільстві, позбавлених реальних перспектив на покращання життя.

2. Соціальне страхування

Державно-монополістична стадія індустріального способу виробництва зумовила становлення системи соціального (державного) страхування найманих працівників шляхом централізації приватного і взаємного страхування.

Зрушення до такої системи, що поетапно відбувалися в перші роки радянської влади, визначалися й характером політичного курсу більшовиків. Система соціального страхування відповідала історичним умовам. Спочатку, коли зберігалися капіталістичні відносини, зміни у ній торкнулися тієї частини законодавчої бази, яка була залишена у спадок